

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐՏԱԳՆԱ ԽՄԲԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ ԵՎ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

XIX դարի 80-ական թթ. սեզոնային արտագնացությունը դարձել էի Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային մի շարք շրջանների գյուղական բնակչության բնութագրիչ կողմերից մեկը և նրանց եկամուտների ձևավորման կարևորագույն աղբյուրը: Այդ գործընթացի մեխանիզմների բացահայտման և հետագա կարգավորման գործում մի շարք միջոցառումների մշակման համար էական նշանակություն ունի արտագնա խմբերի ձևավորման և տիպաբանացման, սոցիալ-մասնագիտական կազմի, կրթական մակարդակի, ուղղվածության և այլ հարցերի պարզաբանումը:

Ըստ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների՝ արտագնացությանը մասնակցում են տարբեր սեռատարիքային խմբեր: Նրանց 91%-ը 18-ից մինչև 50 և ավելի տարիքի աշխատունակ տղամարդիկ են, իսկ 9%-ը՝ կանայք, որոնք ընդմիջումներով կամ առանց ընդմիջումների մեկնել են արտագնա աշխատանքի: Նշենք, որ անցկացված էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության մեջ արտագնացները բաժանված էին 18-29, 30-49, 50 և ավելի տարիքային խմբերով: Նրանց տարիքային առանձնահատկությունները ոչ միայն համարվում են կարևոր ժողովրդագրական ցուցիչներ, այլև ունեն առավել լայն սոցիալական բովանդակություն այն առումով, որ նշված խմբերից յուրաքանչյուրը տարբեր սերնդի ներկայացուցիչներ են՝ որոշակի պատմական ժամանակաշրջանի իրադարձությունների կրողներ: Ինչպես երևում է 13-րդ աղյուսակից, այդ խմբերի ընդհանուր բնութագրման համար տարիքային առանձնահատկությունների հետ կարևոր նշանակություն ունի նաև արտագնա վայրում աշխատանքի տևողությունը: Ըստ

տարիքային կազմի՝ այն ցուցաբերում է որոշակի աճման կամ նվազման միտում: Վերը նշվածը ակնհայտ է դառնում, երբ համեմատում ենք 18-29 և 50 և բարձր տարիքային խմբերի արտագնա վայրում աշխատանքային տարիները¹:

18-29 տարեկանների մեծ մասը իրենց արտագնա աշխատանքային գործունեությունը սկսում են գինվորական ծառայությունից, իսկ որոշ մասը՝ հանրակրթական դպրոցն ավարտելուց հետո: Ըստ աղյուսակի տվյալների՝ նրանց 43%-ն ունի 1-3, 36%-ը՝ 3-6, 15%-ը՝ 6-10, 4%-ը՝ 10-ից բարձր տարիների արտագնացության ստաժ: Տարիքային այս խումբն ապրում է հոգևոր և նյութական պահանջմունքների ձևավորման և դրա բավարարման ակտիվ շրջան: Նրանք աչքի են ընկնում իրենց բարձր սոցիալական շարժունությամբ:

Երրորդ խմբում արտագնացությունը ձեռք է բերել սովորույթի ուժ: Լրտագնացության մեկնելով 1960-ական թվականներից՝ նրանց 43%-ն ուներ 10-ից ավելի (հաճախ նաև՝ 20-25) տարիների արտագնա աշխատանքային վտրժ: Իրենց բարեիսիդճ և լավ աշխատանքի համար նրանցից ոմանք արտագնա աշխատանքի վայրում պարգևատրվել են պատվոգրերով: 30-49 տարիքային խումբը 10-ից բարձր տարվա արտագնացության ստաժով, համեմատած վերը քննարկված երկու խմբերի հետ, գրավում է միջին դիրք՝ 17%: Ընդհանուր առմամբ, նշված ռոլոր տարիքային խմբերի համար, որոնք հիմնականում համալրվում են գյուղական բնակչությունից, բնու-

¹ Այս և հետագա 14-23, 31-33, 35-57 աղյուսակներում բերված տվյալները եաշվարկվել են 1987թ. իրականացված էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների հիման վրա:

թագրական են մոնոթենիկ միջավայր¹ և սոցիալական ենթակառուցվածքի զարգացման տարբեր մակարդակները:

Աղյուսակ 13

Արտազնացության տևողությունը՝ ըստ տարիքային կազմի (%-ով)

Տարիքային կազմը	Արտազնացության տարիները				Դժվարացել են պատասխանել	Ընդամենը
	1-3 տարի	3-6 տարի	6-10 տարի	10-ից բարձր		
18-29	43	36	15	4	2	100
30-49	20	27	33	17	3	100
50 և բարձր	15	19	21	43	2	100
Ընդամենը	26	27,2	23	21,2	2,6	100

Պատմականորեն որոշակի փոփոխություններ են նկատվում արտազնացների կազմում այն առումով, որ այդ գործընթացին մասնակցում են նաև կանայք: Եթե XIX դարում, պայմանավորված հայ ժողովրդի ավանդույթներով և ընտանիքում կանանց կարգավիճակով և գրադեցրած դերերով, նրանք գրեթե չեն մեկնել արտազնացության՝ տարիներ շարունակ համերկությանը մպապելով օտարությունից ամուսինների վերադարձին, ապա քննարկվելիք ժամանակահատվածում նրանց մասնակցությունը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով²: Նախ աշխատանքի վայրում արտազնացների համար կենցաղային տարրական պայմանների ռացակայությունը՝

հատկապես հասարակական ճաշարաններում սննդի տեսականու և որակի ոչ բարվար վիճակը, որից դժգոհություն է հայտնել նրանց 83%-ը: «Որո՞նք են արտազնացությանը մասնակցելու պատճառները» հարցին տրված պատասխաններից կարող ենք եզրակացնել, որ արտազնացությունը կանանց համար չի ծառայում եկամուտների ձեռքբերման աղբյուր, այլ հիմնականում նպատակ է հետապնդում հոգալ ամուսինների կենցաղային հարցերը, նրանց համար պատրաստել ազգային ճաշատեսակներ, որի կարիքը շատ են զգում նրանք: Խմբի անդամների ցանկությանը և համաձայնությամբ կանանց որոշ մասը վճարման սկզբունքով հաճախ ազգային ճաշատեսակներ է պատրաստում բոլորի համար³: Սովորաբար այդ աշխատանքները կատարում է խմբի բրիգադիրի կամ էլ նրա անդամներից որևէ մեկի կինը: Կապված այն բանի հետ, թե տեղում ինչպես են լուծվում երեխաներին խնամելու և անձնական օժանդակ տնտեսությունը վարելու հարցերը, կանանց որոշ մասն այնտեղ մնում է երկու-երեք ամիս, մյուսները՝ ողջ սեզոնի ընթացքում: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ նրանց թվաքանակը մեծ է 18-29 և 50 ու ավելի տարիքային խմբերում: Սա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ առաջին խմբում կանայք, ունենալով նախադպրոցական հասակի երեխաներ, վերջիններիս տանում են իրենց հետ, իսկ երրորդ տարիքային խմբում կանայք ազատ են մնան հոգսերից:

Ամուսինների հետ կանանց մասնակցությունը արտազնացությանը միաժամանակ նպաստում է կայուն ընտանիք ունենալուն և ամրապնդում է նրա հիմքերը: Նման ընտանիքներում չի նկատվում բարոյական արժեքների անկում:

Արտազնացությանը մասնակցող տղամարդիկ և կանայք ունեն տարբեր կրթական մակարդակ: Այն որոշակի ազդեցություն է թողնում ոչ միայն անհատի շարժունության, այլև նրա սոցիալական դիրքի և մասնագիտական

¹ Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979г., М., 1984, с. 84.

² Կանանց մասնակցությունը արտազնացությանը փոքր էր նաև XX դարի 60-ական թթ., որը ամենից առաջ պայմանավորված էր երևույթի վերաբերյալ առաջացած ռացասական հասարակական կարծիքով: Տարեց մարդկանց հետ անցկացրած հարցումներից պարզվեց, որ այդ տարիներին արտազնացությունը և ընտանիքի քայքայումն ընկալվել են որպես խիստ փոխկապակցված երևույթներ: Այդ իսկ պատճառով նույնիսկ տղամարդիկ արտազնացության են մեկնել աննկատ կերպով, իսկ նրա ընտանիքի անդամները որոշ ժամանակ զաղտնի են պահել նրա ռացակայությունը: Արտազնացության զանգվածային ընդունումը և արժեքային կողմնորոշման փոփոխությունները այդ շրջանում հանգեցրել են այն ռանին, որ նրանց հարազատները արտազնացության մեկնելուց առաջ նույնիսկ հավաքվում և ընդհանուր ճանապարհ են մղվում, իսկ վերադառնալուց հետո՝ աչքալուսանք աալիս:

³ Գալստյան Ս., Սեզոնային արտազնացության եիմնական գործոնները Հայկական խՍՀ-ում (ըստ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության նյութերի), ԼՀԳ, N4, Ե., 1988, էջ 48:

պատրաստականության վրա. «Կրթական մակարդակից մեծապես կախված են մարդկանց կյանքի պայմանները: Հարցը այն է. որ կրթությունը հնարավորություն է տալիս ավելի որակյալ և հետևաբար ավելի բարձր վարձատրվող աշխատանք ունենալու: Այն հնարավորություն է տալիս ոչ միայն հավասարապես ազդելու մարդկանց կյանքի պայմանների, այլև անմիջականորեն ազդում է մշակույթի յուրացման վաթսուհին և մշակույթի ոլորտի վրա»¹:

Ստորև բերված աղյուսակից երևում է, որ ըստ տարիքային կազմի՝ նրանց կրթական մակարդակների միջև գոյություն ունեն որոշակի տարբերություններ, որոնք պայմանավորված են ժամանակաշրջանի առանձնահատկություններով: Օրինակ՝ մինչև 7-րդ դասարանի կրթություն ունեն ավագ սերնդին պատկանող արտագնացների 49%-ը, 8-ամյա՝ 20%-ը, իսկ լրիվ միջնակարգ՝ 16%-ը: Այս խմբի մարդիկ իրենց դպրոցական ուսուցումը սկսել են նախապատերազմյան ժամանակաշրջանում, երբ հանրապետությունում 1930-ական թվականների առաջին կեսին իրականացվեց ընդհանուր տարրական, իսկ երկրորդ կեսին՝ յոթամյա պարտադիր ուսուցում²:

Երկրորդ սերնդի դպրոցական ուսուցումի համընկնում է հետպատերազմյան ժամանակաշրջանին, երբ 7-ամյայի հետ 1958 թվականից անցան նաև 8-ամյա պարտադիր կրթության: Վերջինս նրանց մոտ կազմում էր 40%: Նշված երկու խմբերի մոտ լրիվ միջնակարգ կրթությամբ արտագնացները կազմում են համեմատաբար ցածր տոկոս (16%, 20%): Արտագնացների կրտսեր սերնդի մոտ կտրուկ կերպով փոխվել էր այդ պատկերը: Նրանց միայն 1%-ն ունի մինչև յոթամյա, 10%-ը՝ 8-ամյա, իսկ 60%-ը՝ լրիվ միջնակարգ

կրթություն: Սա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ լրիվ միջնակարգ կրթությունը դարձել էր ուսուցման պարտադիր ձև: Բոլոր տարիքային խմբերից արտագնացությանը մասնակցած ՊՏՈՒ-ներ, տեխնիկումներ ավարտածների թվաքանակը կազմել է 14-22%: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ավարտած անձանց թվաքանակը փոքր էր. 18-29 տարիքային խմբում այն կազմել էր 7%, 30-49-ում՝ 4%, իսկ 50 և ավելի տարիքային խմբերում՝ 1%: Վերջիններիս մեծ մասը ինժեներատեխնիկական, իսկ որոշ մասը՝ հումանիտար կրթության ներկայացուցիչներ էին: Նրանց համար շարժունության կարևոր ինքն էին ինչպես տեղում համապատասխան աշխատանքի բացակայությունը, այնպես էլ ցածր աշխատավարձը:

Աղյուսակ 14
Արտագնացների կրթական մակարդակը՝ ըստ տարիքային կազմի, (%-ով)

Արտագնացների տարիքային կազմը	Մինչև 7-րդ դասարան	Ութամյա	Միջնակարգ	ՊՏՈՒ, տեխնիկում	Բարձրագույն	Հարցին ղեկարացել են պատասխանել	Ընդամենը
18-29	1	10	60	22	7	1	100
30-49	15	40	20	18	4	2	100
50 և ավելի	49	20	16	14	1	-	100
Ընդամենը	21,6	23,4	32	18	4	1	100

Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության համար որակյալ մասնագետների պատրաստման գործում կարևոր դեր են կատարում ՊՏՈՒ-ները:

Աղյուսակ 15-ից երևում է, որ տասնհինգ տարվա ընթացքում հանրապետությունում պրոֆ. տեխ. հաստատությունների թիվը 55-ից հասել է 101-ի, իսկ շրջանավարտներինը՝ 15 հազարից մինչև 30-35 հազար մարդու: Անշուշտ, վերը նշվածը հիմք էր նաև արտագնացությանը մասնակցող տարրեր սոցիալ-մասնագիտական խմբերի կազմավորման համար:

¹ Опыт этносоциологического исследования образа жизни (по материалам Молдавской ССР), М., 1980, с. 130.

² 1936թ. Հայաստանում գործում էր 1147 դպրոց, որանոց սովորում էր 213,5 հազ. աշակերտ (տե՛ս Հայկական Սովետական եանրագիտարան. Ե., 1980, հ. 6, էջ 7-8): 1939թ. գրագետ էր եամարվում 9-49 տարեկան գյուղական ընակչության 80,1%-ը: Население Армянской ССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979г., Е., 1980, с. 35.

Աղյուսակ 15
ՊՏՈՒ-ների և դրանց շրջանավարտների
թիվը 1970-1985թթ.

Տարեթիվ	Ուսումնական հաստատությունների թիվը	Սովորողների թիվը (հազ. մարդ)	Սանձակիցների թիվը (հազ. մարդ)	Պատրաստված (թղթակված) որակավորում ունեցողները (հազ. մարդ)
1970	56	20,1	17,1	15,0
1975	80	36,0	26,2	21,7
1980	100	53,1	39,0	33,2
1981	101	51,0	36,3	34,7
1982	101	50,7	36,0	34,0
1983	101	50,8	36,9	34,1
1984	99	49,8	36,8	35,4
1985	101	47,0	32,1	30,0
Այդ թվում՝ ցերեկային միջն. պրոֆ. տեխ. ուսումնա- րաններ, երեկոյան միջն. պրոֆ. տեխ. ուսումնա- րաններ	94 7	40,7 6,3	24,8 7,3	23,3 6,7

Նրանց մասին որոշակի պատկերացում ենք կազմում աղյուսակ16-ից:

Աղյուսակից երևում է, որ արտագնացությանը մասնակցում են սոցիալ-մասնագիտական որակավորում ունեցող տարբեր խմբեր, տոկիսային հարաբերությամբ դրանք ունենին հետևյալ պատկերը.

Առաջին՝ ոչ ինդուստրիալ ոլորտի որակավորում ունեցող ֆիզիկական աշխատողներ՝ ծեփագործ, հյուսն, աստղծագործ, պատշար, բետոնագործ՝ 50%:

Երկրորդ՝ ինդուստրիալ ոլորտի որակավորում ունեցող ֆիզիկական աշխատողներ՝ մեխանիզատոր, բուլղոգերավար, վարորդ, էլեկտրիկ, եռակցող՝ 31%:

Երրորդ՝ որակավորում չունեցող ֆիզիկական աշխատողներ՝ 6.4%:

Չորրորդ՝ ծառայողներ՝ 6.3%:

Հինգերորդ՝ բարձր որակավորում ունեցող մտավորականներ՝ 3.7%:

Արտագնացների շրջանում առաջին երկու սոցիալ-մասնագիտական խմբերի գերակշռումը առաջին հերթին պայմանավորված էր շինարարության ոլորտում լայն պահանջարկ ունեցող նշված մասնագիտություններով, շինարարական աշխատանքների ծավալներով և աշխատանքների կատարման սեղմ ժամկետներով:

Վիճակագրական տվյալներից կարելի է եզրակացնել նաև, որ այդ գործընթացին մասնակցել են ծառայողներ և բարձր որակավորում ունեցող մտավոր աշխատողներ, ինչը վկայում է այդ ոլորտներից նրանց արտահոսքի մասին: Դիտարկումները ցույց են տալիս նաև, որ այդ ոլորտների մասնագետների որոշ մասը արտագնացության է մեկնել աշխատանքային արձակուրդների ընթացքում:

Աղյուսակ 17-ից երևում է, որ մի քանի սեզոն արտագնացության մեկնելուց հետո վերը նշված սոցիալ-մասնագիտական խմբերում տեղի են ունեցել որակական ու քանակական փոփոխություններ: Օրինակ՝ որակավորում չունեցող աշխատողների մոտ այն ուղեկցվում էր ուղղահայաց շարժումությամբ՝ նոր մասնագիտությունների ձեռքբերմամբ: Այդ էր վկայում այն փաստը, որ նրանց թիվը կրճատվել է 3.6%-ով: Նույն գործընթացն է նկատվում նաև ծառայողների և բարձր որակավորման

Աղյուսակ 16
Արտագնացների սոցիալ-մասնագիտական
կազմը՝ ըստ տարիքի (%-ով)

Տարիքային կազմը	Որակավորում չունեցող ֆիզիկական աշխատողներ	Ոչ ինդուս. ոլորտի որակավորում ունեցող ֆիզ. աշխատողներ	Ինդուս. ոլորտի որակավորում ունեցող ֆիզ. աշխատողներ	Ծառայողներ	Բարձր որակավոր չան մտավոր աշխատողներ	Դժվարագեղ են պատասխանել	Ընդամենը
18-29	2	39	28	9	8	3	100
30-49	10	50	26	10	3	2	100
50 և ավելի	7	61	29	-	-	3	100
Ընդամենը	6,4	50	31	6,3	3,7	2,6	100

¹ Народное хозяйство Армянской ССР в 1985г. (Статистический ежегодник), Е., 1986, с. 217.

Սոցիալ-մասնագիտական կազմը միմյան
արտագնացության մեկնելը և դրանից հետո՝ ըստ
տարիքային խմբերի (%-ով)

Արտագնացների տարիքային կազմը		18- 29	30- 49	50 և ավելի	Ընդամենը
Որակավորում չունեցող ֆիզիկական աշխատողներ	Միմյան մեկնելը	2	10	7	6,3
	Մեկն. հետո	2	5	4	3,6
Ոչ ինդուստրիալ պրոֆիլի որակավորում ունեցող ֆիզ.աշխ.	Միմյան մեկնելը	39	50	61	50
	Մեկն. հետո	54	58	61	57,6
Ինդուստրիալ պրոֆիլի որակավորում ունեցող ֆիզ. աշխատողներ	Միմյան մեկնելը	38	26	29	31
	Մեկն. հետո	28	31	33	30,6
Ծառայողներ	Միմյան մեկնելը	9	10	0	6,3
	Մեկն. հետո	10	3	1	4,6
Բարձր որակավորում ունեցող մտավոր աշխատողներ	Միմյան մեկնելը	8	3	0	3,6
	Մեկն. հետո	3	2	1	2
Դժվարացել են պատասխանել	Միմյան մեկնելը	3	1	3	2,3
	Մեկն. հետո	2	2	1	2

մտավոր աշխատողների մոտ, որոնց հաշվին համարյա բոլոր տարիքային խմբերում ավելացել է ինդուստրիալ և ոչ ինդուստրիալ ոլորտի արտագնացների թվաքանակը: Ընդհանրապես, արտագնացները աչքի են ընկնում շինարարական մասնագիտությունների տիրապետման բազմակողմանիությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրը հմտացել էր միջին հաշվով 2-3, մույնիսկ 4 մասնագիտություններում: Օրինակ՝ պատշարը կարողանում է կատարել բետոնագործի, հյուսնի, ատաղձագործի աշխատանքներ: Շինարարական մասնագիտությունների զծով արտագնացների բարձր որակավորման մասին նշում է նաև Մ.Ա. Շարանովան. «Փորձագետների մեծ մասը դրական է բնութագրում սեզոնային շինարարական

խմբերի որակական կազմը: Իսկապես, մեր հետազոտությունը ցույց տվեց, որ այդ աշխատանքային խմբերի համար բնորոշ է համընդհանուր բարձր մակարդակ՝ ավանդական շինարարական մասնագիտությունների տիրապետման ոլորտում: Հարցման պահին շինարարական մասնագիտությունների միջին թվաքանակը կազմել է 4.2: Հարցվածների 59%-ը շինարարի մասնագիտությունը նշել էին որպես հիմնական, ընդ որում, 36%-ի համար՝ այն համարվում է միակը»¹:

Շինարարական աշխատանքների համատեղումը հատկապես ինտենսիվորեն է տեղի ունենում այն արտագնացների մոտ, ովքեր ունեն 6-ից բարձր տարիների արտագնա փորձ:

Որպես բնակչության տարածքային շարժունության ձև՝ արտագնացության ընթացքում նոր մասնագիտությունների ձեռքբերումը հետազայում հնարավորություն էր տալիս անհատներին փոխել իրենց աշխատանքի ընկալը և դրա կիրառման ոլորտները²: Այն նպաստում է գյուղական բնակչության սոցիալական շերտերի փոփոխությանը, ինչպես նաև որակյալ կադրերի վերարտադրությանը: Ելնելով դրանից՝ արտագնացների ճնշող մեծամասնությունը (62.7%) այդ ազդեցությունը դրական էի գնահատել: Այդ գործընթացը իր ազդեցությունը ունեցավ նրանց սոցիալ-մասնագիտական որակավորման վրա (տես աղ. 18-ը):

Արտագնացների մոտ մի շարք մասնագիտությունների տիրապետումը ազդում էր արտագնա խմբի չափերի վրա: Նրանց թվաքանակը տատանվում էի 3-ից մինչև 8 անդամների սահմաններում: Եթե խմբի բոլոր անդամները բարձր որակավորում ունեցող շինարարներ էին և միաժամանակ կարողանում էին համատեղել մի քանի մասնագիտություն, ապա նման խմբերը սովորաբար բաղկացած

¹ Шабанова М.А., Сезонные строители в Сибирском селе, Известия Сибирского отделения АН СССР, Экономика и прикладная социология, N7, вып. 2, 1986, с.49.

² Տես Փալստյան Մ., Սեզոնային միգրացիայի սոցիալ-մշակութային հետևանքները Հայկական ՍՍՀ-ում, Երիտասարդ գիտնականների VIII կոնֆերանսի զեկուցումների թեզիսներ, Ե., 1988, էջ 12-13:

էրն 3-4 անդամներից: Այն խմբերը, որտեղ որակավորում ունեցող մասնագետների հետ ընդգրկվում էրն նաև որակավորում չունեցողները կամ մտավոր աշխատանքով զբաղվող մարդիկ, որոնք նույնպես չունեին համապատասխան մասնագիտություն, բաղկացած էրն 5-8 անդամից: Անշուշտ, նշված երկու դեպքում էլ կարևոր նշանակություն ունեն նաև կատարվող շինարարական աշխատանքների ծավալը և ոլորտը: Այդ խմբերի կազմավորման գործում կարևոր դեր են կատարել միջանձային սերտ հարաբերությունները, ազգակցական և դրացիական կապերը, աշխատանքային կոլեկտիվները, ընկերական հարաբերությունները: Այնուամենայնիվ, ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ վերը նշված ոլորտները չունեն միևնույն նշանակությունը այդ խմբերի կազմավորման գործում: Այդ են վեայում աղյուսակ 19-ում բերված տվյալները:

Աղյուսակ 18

Արտագնացների գնահատականը՝ ըստ մասնագիտության և տարիքային կազմի (%-ով)

Մասնագիտության վրա ունեցած ազդեցությունը	Տարիքային կազմը			Ընդամենը
	18-29	30-49	50 և ավելի	
Պրակտիկորեն է ազդում	63	65	60	62,7
Բացասաբար է ազդում	11	3	3	5,7
Չի ազդում	25	31	35	30,3
Պժվարացել են պատասխանել	1	1	2	1,3
Ընդամենը	100	100	100	100

Արտագնացների մոտ մի շարք մասնագիտությունների տիրապետումը ազդում էր արտագնա խմբի չափերի վրա: Նրանց թվաքանակը տատանվում էր 3-ից մինչև 8 անդամների սահմաններում: Եթե խմբի բոլոր անդամները բարձր որակավորում ունեցող շինարարներ էրն և միաժամանակ կարողանում էրն համատեղել մի քանի մասնագիտություն, ապա նման խմբերը սովորաբար բաղկացած էրն 3-4 անդամներից: Այն խմբերը, որտեղ որակավորում ունեցող մասնագետների հետ ընդգրկվում էրն նաև որակավորում չունեցողները կամ մտավոր աշխատանքով զբաղվող մարդիկ, որոնք նույնպես չունեին համապատասխան մասնագիտություն, բաղկացած

էրն 5-8 անդամից: Անշուշտ, նշված երկու դեպքում էլ կարևոր նշանակություն ունեն նաև կատարվող շինարարական աշխատանքների ծավալը և ոլորտը: Այդ խմբերի կազմավորման գործում կարևոր դեր են կատարել միջանձային սերտ հարաբերությունները, ազգակցական և դրացիական կապերը, աշխատանքային կոլեկտիվները, ընկերական հարաբերությունները: Այնուամենայնիվ, ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ վերը նշված ոլորտները չունեն միևնույն նշանակությունը այդ խմբերի կազմավորման գործում: Այդ են վկայում աղյուսակ 19-ում բերված տվյալները:

Այդ աղյուսակը ցույց է տալիս, որ ծանոթներից և հարևաններից համալրված խմբերը կազմում են 32.3%-ը, հարազատներից և բարեկամներից համալրվածները՝ համապատասխանաբար 24.7% և 25%: Այդ խմբերի գործառնությունը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով: Ծանոթների և ընկերների հետ մեկնողները, որը բարձր տոկոս է կազմել գրեթե բոլոր տարիքային խմբերում, գերադասում են այնպիսի կոլեկտիվ, որը նրանց ակտիվ շփումների համար ստեղծում էր առավել «բաց» պայմաններ, և խմբում թույլ էրն նրա անդամների վարքագծի ներքին վերահսկողության մեխանիզմները: Հարազատներից և բարեկամներից կազմված խմբերում, հատկապես երիտասարդների ազատ գործունեության և շփումների վրա ուժեղ էր ներքին վերահսկողությունը: Թերևս դրանով կարելի էր բացատրել հարազատներով մեկնողների խմբերում 18-29 տարեկան արտագնացների համեմատաբար բարձր տոկոսը (30%), որը պայմանավորված էր նաև օտար միջավայրում «հուսալի ձեռքերում» գտնվելու սոցիալ-հոգեբանական մեխանիզմով: Բացի դրանից, ազգակցական գործոնը նախօրոք պայմանավորված աշխատավարձի չափերի վճարման հավաստիության հարցում դառնում էր կարևոր երաշխիք: Եթե խումբը բաղկացած էր նաև միևնույն ընտանիքի անդամներից, ապա յուրաքանչյուր անդամի վաստակը ընդլայնում էր ընտանիքի դրամական ռյուջեն: Դա նպատակ էր հետապնդում լուծելու ընտանիքի առջև ծառացած մի շարք կարևոր նյութական խնդիրներ:

Արտագնա խմբերի կազմավորման
սկզբունքները (%-ով)

Կազմավորման աղբյուրները	Տառիքային կազմը			Ընդամենը
	18-29	30-49	50 և ավելի	
Հաղագատներ	30	23	21	24,7
Բարեկամներ	19	25	31	25
Աշխատանքային ընկերներ	7	11	8	8,7
Ծանոթներ, հարևաններ	40	30	27	32,3
Դժվարացել են աատասխմել	4	11	13	9,3
Ընդամենը	100	100	100	100

Ամենացածրը աշխատանքային ընկերներից համալրված խմբերն էին, որի անդամները, ռավարարված չլինելով իրենց աշխատավարձի չափերից, թողել էին այն և մեկնել արտագնացության:

Միաժամանակ, դիտարկումներից պարզվել է, որ արտագնա խմբերը ձևավորվում էին տարածքային հետևյալ սկզբունքներով.

1) Ամենարարձր տոկոսը կազմել էին նույն գյուղի անդամներից ռադկացած խմբերը, որոնց միջև, ռացի ազգակցական և ռարեկամական կապերից, զոլություն ունեին նաև դրացիական սերտ փոխհարաբերություններ:

2) Նույն շրջանի տարրեր գյուղերից կազմավորված խմբեր, որոնք ձևավորվում էին ռարեկամական, ընկերային, ծանոթության սկզբունքներով և կազմում էին համեմատառար ցածր տոկոս:

3) Տարրեր շրջանների գյուղական ռնակավայրերից կազմավորված խմբեր, որոնք հիմնականում ձևավորվում էին ծանոթության սկզբունքով և կազմում էին ամենացածր տոկոսը:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերը քննարկվածը՝ առավել ընդհանուր գծերով կարող ենք առանձնացնել արտագնա խմբերի կազմավորման չորս ձևեր:

Առաջինն ընտանեկան-ազգակցական սկզբունքներով կազմված խմբերն են, որոնք կառելի է ռաժանել երեք ենթատիպերի՝

ա) միևնույն ընտանիքի անդամներից.

ր) մոտ հարազատներից.

գ) հեռավոր ազգականներից:

Երկրորդ՝ ընկերներից ռադկացած խմբեր:

Երրորդ՝ հարևաններից կազմված խմբեր:

Չորրորդ՝ խառը խմբեր:

Ընդհանրապես, թվարկված ռոլոր խմբերի համար արտագնացության իթանման գործում կարևոր դեր են կատարել գյուղական ռնակչության ընտանեկան կառուցվածքի առանձնահատկությունները և գյուղական շրջաններում պահպանվող մի շարք էթնիկավանդութային ձևեր:

Ի տարրերություն քաղաքային ռնակչության ընտանեկան կառուցվածքի և չափերի, որի վոա իր կնիքն էի թողել ուրրանիզացիան,¹ գյուղական ռնակչության մոտ այն կրում էի որոշակի առանձնահատկություններ: Վերջինս պայմանավորված էի ռարձր ծնելիությամբ, արտադրության մեջ կնոջ ցածր գրադվածությամբ, վաղ ամուսնություններով:

Աղյուսակ 20

ՀիսՄ-ում ընտանիքի միջին թվաքանակը և
կազմը՝ ըստ 1950, 1970, 1979թթ.
մարդահամարների²

Տարեթվերը	Ընտանիքների թվաքանակը (հազարով)	Այդ թվում՝ կազմված 2-3 մարդուց	4-5 մարդուց	6 և ավելի մարդուց	Ընտանիքի միջին չափերը	
					Քանոք	Գյուղ
1959	350	108	124	118	4,5	5,1
1970	475	112	185	178	4,5	5,5
1979	609	160	266	183	4,4	5,2

Աղյուսակ 20-ից երևում է, որ քսան տարվա ընթացքում քաղաքային ռնակչության ընտանիքի միջին չափերը մնացել են կայուն, իսկ գյուղական ռնակչությանը նույնիսկ ավելացել է: Եթե 1959թ. ռնակչության ընտանիքի միջին չափերը կազմել են 4.5, իսկ գյուղականը՝ 5,1 մարդ, ապա 1979թ.՝ համապատաս-

¹ Карапетян Э.Т., Этнические особенности семьи. – В кн. Население Еревана, Этносоциологические исследования, Е., 1988, с. 119.

² Աղյուսակը կազմված է. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г., Армянская ССР, М., 1963, с. 109; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., т. VII, М., 1974, с. 225; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г., по Армянской ССР, Е., 1980, с. 319:

խանաբար 4.4 և 5.2 մարդ: Այդ տարիների ընթացքում հանրապետության ընտանիքների ընդհանուր թվաքանակում կրճատվել է ինչպես փոքր (2-3 մարդ), այնպես էլ մեծ (6 և ավելի մարդ) ընտանիքների տեսակարար կշիռը, և դրա հաշվին ավելացել է մինչև 4-5 մարդ անդամ ունեցող ընտանիքների թիվը¹: Գյուղական բնակչության ընտանիքի միջին չափերի պահպանման գործում մեծ դեր են կատարել նաև բարդ ազգակցական ընտանիքները: Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների նյութերի վերլուծությունից պարզվում է, որ բարդ կառուցվածք ունեցող ընտանիքներն արտագնացների մոտ կազմել էին 49% (տե՛ս աղ. 21): Բարդ ընտանիքների գոյությունը հայ իրականության մեջ առաջին հերթին պայմանավորված է ընտանիքի մի քանի անդամների, իսկ հետագայում ամուսնացած որդիներից մեկի՝ հիմնականում փոքրի, ծնողների հետ համատեղ բնակվելու կայուն ազգային ավանդույթով:

Աղյուսակ 2.1
Արտագնացների ընտանիքի կազմը (%-ով)

Ընտանիքի կազմը	Տարիքային կազմը			Ընդամենը
	18-29	30-49	50 և ավելի	
Ամուսին, կին	3	1	4	2,7
Ամուսին, կին, երեխաներ	52	51	41	48
Ամուսին, կին, երեխա, ամուս. հարազատ.	44	48	54	48,7
Այլ կազմ	1	-	1	0,6
Ընդամենը	100	100	100	100

Ընտանիքի այսպիսի կազմը ոչ միայն չէր խանգարում, այլև նպաստում էր նրա մեկ կամ մուլտիպլ մի քանի անդամների արտագնացությանը: Դիտարկումները ցույց են տվել, որ նման ընտանիքներում աշխատունակ հասակի անդամների միջև տեղի էի ունենում աշխատանքի բաժանում: Նրանցից մեկը մնում էի տեղում՝ տան գործերը կարգավորելու և ընտանիքի առաջ ծառացած խնդիրները լուծելու համար, իսկ մյուսները մեկնում էին ար-

տագնացության: Ընտանեկան խմբերը հիմնականում ձևավորվել են նման կազմ ունեցող ընտանիքներից: Պարզ կառուցվածք ունեցող ընտանիքից արտագնացության էի մեկնում նրա գլխավորը:

Արտագնացի ժամանակավոր բացակայության ընթացքում նրա ընտանիքի անդամները հարազատների անմիջական հսկողության կենտրոնում էին: Այդ դերն իրենց վրա էին վերցնում ինչպես ամուսնու, այնպես էլ կնոջ մոտիկ հարազատները, որոնք օգնում էին տնտեսությունը վարելու, հողը մշակելու, երեխաներին խնամելու և այլ գործերում²: Գյուղական բնակչության մոտ պահպանվող ազգակցական նման փոխհարաբերությունները ամենից առաջ պայմանավորված են հայրական ընտանիքից առանձնացած հարազատներին իրենց ընտանիքի անդամ համարելու ավանդական դիրքորոշմամբ:

Արան կարելի է հավելել նաև այն հանգամանքը, որ հաճախ գյուղական բնակավայրերում հողային ֆոնդի ռացակայության կամ հին հողակտորին մոտ լինելու պատճառով ընտանիքից բաժանվող անդամները բնակություն են հաստատում իրենց ծնողների հարևանությամբ: Ատացվում է այնպես, որ հարևաններ են հաճախ համարվում մոտ ազգականները (տե՛ս աղ. 22):

Աղյուսակ 22
Արտագնացների հարևանների կազմը (%-ով)

Հարևանների կազմը	Տարիքային կազմը			Ընդամենը
	18-29	30-49	50 և ավելի	
Հարազատներ, բարեկամներ	32	50	45	42,4
Պարզալես հարևաններ	38	33	41	37,3
Համերկրացիներ	21	13	9	14,3
Դժվարացել են պատասխանել	9	4	5	6
Ընդամենը	100	100	100	100

² Տնային տնտեսության հոգսը կանանց ուսերին էր, որոնք հաճախ կատարում էին ծանր ֆիզիկական աշխատանք և միաժամանակ զրադվում երեխաների դաստիարակությանը: Անշուշտ, այս ռոլորը առաջ էր դրելով գերհոգնածություն, որը բացասաբար էր անդրադառնում նրանց աշխատանքի արադրողականության և առողջական վիճակի վրա:

¹ Карапетян С.А., Овсепян Р.Л., Региональные особенности социально-демографического развития Армянской ССР, Е., 1986, с. 15.

Ըստ աղյուսակի տվյալների՝ արտագնացների 42.3%-ի շրջանում, որպես հարևաններ, հանդես են գալիս հարազատները և ընտանիքի անդամները: Սա, անշուշտ, և՛ հոգեբանորեն, և՛ բարոյապես խթանում է արտագնացության գործընթացին: Արդի պայմաններում ընտանիքների միջև կարևոր նշանակություն են ստանում նաև զուտ հարևանային փոխհարաբերությունները, որը արտագնացների մոտ կազմում է 37.3%: Արտագնացների հարևանների 14.3%-ը համերկրացիներ են:

Այսպիսով, արտագնացության խթանման և այդ խմբերի կազմավորման գործում ազդային առանձնահատկությունների հետ նրանց հետագա գործունեության հաջողությունները պայմանավորված են նաև «ներքին» և «արտաքին» մի շարք միջոցառումների անցկացմամբ, որոնց ձեռնամուխ էր լինում ինչպես բրիգադիրը, այնպես էլ նրա յուրաքանչյուր անդամ: Մինչև արտագնացության մեկնելը խմբերի կազմավորման համար նրա անդամների ընտրությունը տեղի էր ունենում մի քանի կարևոր սկզբունքների հիման վրա: *Նախ* հաշվի էր առնվում անհատի մասնագիտական պատրաստակամությունը, որից կախված էին կատարվող աշխատանքի որակը և քանակը: Այն համարվում էր արտագնա խմբի գործունեության հաջողության կարևորագույն օղակ:

Երկրորդ՝ կոլեկտիվի ներքին միասնությունը, որը պայմանավորված էր նրա անդամների սոցիալ-հոգեբանական համատեղելիությամբ և բարոյական կերպարի անադարտությամբ, միմյանց նկատմամբ հարգանքի և վստահության առկայությամբ: Այդ ապահովելու համար խմբի յուրաքանչյուր անդամ, հատկապես բրիգադիրի կողմից, անցնում էր նախնական զննման գործընթաց՝ նրա անհատական ընկալողական գծերը պարզելու համար: Այդ մոտեցումը հիմնականում հետապնդում էր մեկ նպատակ. օտար միջավայրում նրանց միջև ստեղծել բարենպաստ աշխատանքային մթնոլորտ:

Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունից պարզվում է, որ նման միջոցառումը հետագայում տվել է իր դրական արդյունքները. ար-

տագնացների մեծամասնությունը՝ 67.4%-ը, բավարարված էր աշխատանքային ընկերների միջև ստեղծված հարաբերություններից (տե՛ս աղ. 23): Սա խոսում է այն մասին, որ համապատասխան օրյեկտիվ պայմանների դեպքում նման խմբերը կարող են գործել երկար ժամանակով: Շիրակի մարզի Փանիկ և Գեղարքունիքի մարզի Սարուխան գյուղերում տարեց արտագնացների հետ անցկացված հարցումներից պարզվեց, որ դեռևս 60-ական թվականներին ստեղծված արտագնա խմբերը աննշան փոփոխություններով գործել են մինչև 1980-ական թվականները: Ըստ տարիքային կազմի՝ այդ հարաբերություններից առավել բավարարված էին երրորդ խմբի արտագնացների 74%-ը, որը պայմանավորված էր երկար տարիների համատեղ գործունեությամբ: Նման խմբերում հաճախ մշակվել են ներքին գաղափարային կյանքի որոշակի «օրենքներ», որոնք կոչված են ներդաշնակելու այդ հարաբերությունները: Օրինակ՝ արտագնացի ընտանիքի անդամների կամ մոտ հարազատների դժբախտության և մահվան դեպքում բրիգադի անդամները իրենց աշխատավաճառից օգնության կարգով դրամական միջոցներ էին տրամադրում ու հոգում հայրենիք վերադառնալու ճանապարհածախսը: Ներքին պայմանավորվածության համաձայն՝ նման դեպքերում այդ արտագնացին վճարում էին նաև չաշխատած օրերի դիմաց: Նույն մոտեցումն էր կիրառվում նաև արտագնացի հիվանդության ժամանակ:

Աղյուսակ 23

Աշխատանքային ընկերների միջև ստեղծված հարաբերությունների գնահատումը՝ ըստ տարիքային կազմի (%-ով)

Բավարարվածության չափը	Տարիքային կազմը			Ընդամենը
	18-29	30-49	50 և ավելի	
Բավարարված են	63	63	74	67,4
Բավարարված են ոչ լիովին	29	23	15	22,3
Բավարարված չեն	5	11	9	8,3
Դժվարանում են պատասխանել	3	1	2	2
Ընդամենը	100	100	100	100

Դրանով հանդերձ՝ այդ խմբերում անդամների ընտրության հարցում գործում էին որոշ սկզբունքներ, որոնք հիմնականում ուղղված էին բարձրացնելու կատարվող աշխատանքի արտադրողականությունը:

Այն անձինք, որոնք ինչպես մասնագիտական, այնպես էլ բաբոյական առումով լավ չեն դրսևորում իրենց, դուրս են մնում այդ խմբերից: Քանի որ արտագնա խումբը, լինելով դիմամիկ համակարգ, նրա յուրաքանչյուր անդամ շահագրգռված էի կատարվող աշխատանքի վերջնական արդյունքով՝ բաղձր աշխատավարձով: Սա իսթանում էի ներքրիգադային կյանքի և աշխատանքի կազմակերպման կատարելագործմանը: Անշուշտ, այստեղ կարևոր դեր էի կատարում նաև խմբի ներքին կարգապահությունը. «Աշխատանքային միգրանտների աշխատանքային տևողությունը և ինտենսիվությունը գուցակցվում են աշխատանքային խմբի բարձր կարգապահության հետ: Փորձագետները նշում են սեզոնային միգրանտների խիստ ենթարկումը բրիգադի աշխատանքների կոլեկտիվ կերպով ընդունված ներքին կարգին՝ խախտողները հեռացվում էին»¹: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այն խմբերում, որոնց անդամները հարաբերություններից «րավարարված են ոչ լրիվ կերպով» կամ «բավարարված չեն», և որտեղ ցածր է աշխատանքի կարգապահությունը, ստեղծվել է անառողջ մթնոլորտ, չարաշահվել է ալկոհոլային խմիչքների օգտագործումը, որի հետևանքով հետագայում լրիվ կամ մասնակիորեն կազմալուծվել են:

Երրորդ՝ արտագնա գործունեության հաջողությունները շատ կողմերով կախված էին նաև բրիգադի արդյունավետ դեկավարումից, որն արտահայտվում էի՝

ա) փաստաթղթերի ձևակերպման և համապատասխան կազմակերպությունների հետ պայմանագրերի կնքման,

բ) շինանյութի, տեխնիկայի սպահովման,

գ) խմբի անդամների միջև աշխատանքի բաժանման և կազմակերպման,

դ) ներքրիգադային կյանքում որոշակի սկզբունքների կիրառման հարցերում:

Սովորաբար խմբի անդամների կողմից բրիգադի րի ընտրությունը տեղի էի ունենում մի շարք սկզբունքների հիման վրա: Այստեղ հաշվի են առնվել արտագնա աշխատանքի նրա փորձը, տարիքը, մասնագիտական պատրաստվածությունը, բաբոյական կերպարը, ռուսաց լեզվի իմացությունը: Նրանց աշխատանքային գործունեությունում նկատելի են խմբի դեկավարման տարբեր ձևեր, որոնք հաճախ հիմնվել են խիստ հրամայական մեթոդների կամ էլ դեմոկրատական սկզբունքների վրա: Երբեմն հենց դրանցով էլ պայմանավորվել է այդ խմբերի կենսունակությունը՝ նրանց իրավական ու բարոյական բնութագրերը:

Կապված արտագնացության գործընթացի հետ՝ խմբի անդամների և գյուղական բնակչության կողմից բրիգադի րների տրված րազմաթիվ անվանումները որոշակի իմաստով բնութագրում են նրանց գործունեության մի շարք կողմեր²: Օրինակ՝ 1960-ական թթ. սկսած՝ Փանիկ գյուղում առաջիններից Սիբիր արտագնացության են մեկնել Մարգարյան Կարոյի և Մարտիրոսյան Գուրգենի բրիգադները: Նրանցից առաջինին հաճախ ընկերական շրջապատում կոչում էին նաև «Դեկավոյ Կարո», իսկ երկրորդին՝ «Աֆերիստ»: Այդ խմբերը առանձնանում էին իրենց կայունությամբ և ամեն տարի վաստակում էին մեծ գումարներ:

Արտագնացների միջավայրում երբեմն հանդես էին գալիս նաև տարբեր տեսակի ճարպիկ րիգադի րներ, որոնք, համատեղելով մի քանի րիգադների աշխատանքները, ձեռք էին րերում էժան վաստակ՝ թողնելով ոչ բարի անուն³:

ԽՄԴՄ-ի մի շարք շրջաններում շինարարական աշխատանքներ կատարելու մասին արտագնա խմբերի բրիգադի րները տեղեկություններ էին հավաքում տարբեր ճանապարհներով: Երկար տարիներ միննույն

¹ Шабанова М.А., указ. соч., с. 49.

² Տե՛ս *Նախապետյան Պ.*, Համառոտ տեղեկություններ Արթիկի շրջանի Փանիկ գյուղի պատմությունից 1921թ. մինչև 1983թ., ՀԱԱ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության րաժնի արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ), գ. 105, տ.2. էջ 190-235:

³ Адоиц М.А., Давтян Л.М. и др., указ. соч., с. 111.

շրջան մեկնող արտագնա խմբերը սովորաբար հաջորդ տարվա համար շրջանի ղեկավարության հետ կնքում էրն համապատասխան պայմանագրեր¹: Սարուխան, Փանիկ, Գեղաշեն գյուղերում բրիգադիրների հետ անցկացրած փորձագիտական հարցումներից պարզվում է, որ դրա շնորհիվ 1-3 տարի արտագնացության մեկնող որոշ բրիգադներ առնվազն 2 տարի աշխատել են նույն վայրում, 3-6 տարի մեկնողները՝ 4 տարի, իսկ 6-10 տարի մեկնողները՝ նույնիսկ 7 տարի: Այս հարցում դրությունը այլ էր նոր կազմակերպվող արտագնա խմբերում: Բրիգադիրը նման տեղեկություններ ստանում էր երկու ճանապարհով՝

ա) գյուղի արտագնա այլ խմբերից,

բ) նախօրոք մեկնում էր ԽՍՀՄ-ի ազգային տարրեր շրջաններ:

Անշուշտ, երկու դեպքում էլ այն ձեռք բերելու համար նրանք ծախսել են որոշակի ժամանակ: Նկատելի է, որ տարրեր խմբեր նման տեղեկություններ միմյանց հայտնել են այն դեպքում, երբ բրիգադիրների միջև կային ազգակցական կապեր, ընկերական հարաբերություններ կամ եղել են դրացիներ: Այս փաստով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ միևնույն գյուղի և շրջանի արտագնա խմբերի որոշ մասը աշխատել է նույն մարզի տարբեր շրջաններում: Անընդհատ ընդլայնվել է արտագնա խմբերի ընդգրկման աշխարհագրությունը: Նրանք մեկնել են Ռուսաստանի տարբեր շրջաններ՝ Նովոսիբիրսկի, Ամուրի, Զիտայի, Օրենբուրգի, Օմսկի, Կույբիշևի, Չելյաբինսկի, Սվերդլովսկի մարզեր, Ալթայի, Կրասնոյարսկի Պրիմորիեի, Ստավրոպոլի, Կրասնոդարի երկրամասեր, Թաթարական, Ուդմուրդական, Բաշկիրական, Յակուտական Ինքնավար Հանրապետություններ և ԽՍՀՄ-ի ազգային մի քանի հանրապետություններ, բայց վերը նշվածը հաճախ իրենով է պայմանավորում Հայաստան

¹ Նման պայմանագրեր կնքելու ժամանակ ձեռնարկության ղեկավարները հաշվի են առել նրանց նախորդ տարիների կատարած աշխատանքը, այն է՝ կառուցվող շինարարական օբյեկտների որակը, ժամկետը և այլն: Կարևոր դեր են կատարել նաև ձեռնարկության ղեկավարության և խմբի անդամների միջև ստեղծված մարդկային հարաբերությունները:

միջ մեկնող արտագնա խմբերի ուղղվածությունը: Օրինակ՝ Սարուխան գյուղի արտագնացների 48%-ը մեկնում է Ղազախական ԽՍՀ, իսկ 21%-ը՝ Նովոսիբիրսկի մարզ, Փանիկ գյուղի արտագնացների 50%-ը՝ Իրկուտսկի, իսկ 17%-ը՝ Զիտայի մարզ: Գեղաշեն գյուղից հիմնականում մեկնել են Օրենբուրգի և Սարատովի մարզ: Այն համապատասխանաբար կազմել է 28% և 23%: Աշխատանքային ամբողջ սեզոնի ընթացքում տարբեր տեսակի դժվարություններ հաղթահարելու, միմյանց օգնելու համար, ոչ միայն նրանց, այլև այնտեղ աշխատող ողջ հայկական բրիգադների միջև պահպանվել են սերտ կապեր:

Սովորաբար բրիգադիրը գարնան սկզբին արտագնա աշխատանքի վայր էր մեկնում խմբի անդամներից մոտավորապես 15-20 օր առաջ՝ աշխատանքային պայմանագիր կնքելու կամ արդեն նախօրոք կնքվածի հավաստիությունը ճշտելու, ինչպես նաև շինանյութեր և տեխնիկա ձեռք բերելու և կենցաղային որոշ հարցեր լուծելու համար: Այդ գործերը ավարտելուց հետո է միայն բրիգադիրը խմբին տեղեկացրել նրանց մեկնման մասին:

Արտագնա խմբերի աշխատանքային գործունեության համար կարևոր իրավական հիմք է ծառայել Աշխատանքի պետական կոմիտեի և ՀամԿԽ-ի 1978 թվականի մայիսի 24-ի «Արտագնա կոլտնտեսականների և այլ քաղաքացիների կողմից գյուղական վայրերում շինարարական աշխատանքների տիպային պայմանագրերի կատարման հաստատման մասին» որոշումը²: Ըստ այդ որոշման՝ գյուղական բնակավայրերում շինարարական օբյեկտներ կառուցելու համար արտագնա-կոլտնտեսականներին և քաղաքացիներին թույլատրվել է անհատական և խմբային ձևով համապատասխան կազմակերպությունների հետ կնքել տիպային պայմանագրեր: Ահաժամանակ, հանձնարարվում էր կոլտնտեսություններին և միջտնտեսային ձեռնարկություններին նրանց կատարած աշխա-

² Об утверждении типового договора на выполнение колхозниками-отходниками и другими гражданами работ по строительству объектов в сельской местности.—Бюллетень Гос. Комитета по труду и соц. вопросам СССР, №8, 1978, с. 21-27.

տանքի համար վճարել միայն ըստ համապատասխան պայմանագրի: Նշված որոշումը, անշուշտ, այն հանգուցային օղակն էր, որը խթանում էր արտագնացությանը: Պայմանագիրը կնքվում էր գրավոր, որտեղ նշվում էին նաև նրանց երկկողմանի իրավունքները և պարտականությունները: Համաձայն աշխատանքային օրենսդրության՝ ձեռնարկության աղմինիստրացիան կարող էր արտագնացներին աշխատանքի ընդունել միայն համապատասխան փաստաթղթի ներկայացման դեպքում, որտեղ նշված էին կոլտնտեսության ղեկավարության համաձայնությունը և արտագնացության մեկնման ժամկետները: Բրիգադի յուրաքանչյուր անդամ ձևակերպվում էր հրամանով, որը ներառում էր նրանց մասնագիտությունը և որակավորումը: Ձեռնարկությունը պարտավորվում էր բրիգադին ապահովել անհրաժեշտ նախագծանախահաշվարկային և տեխնոլոգիական փաստաթղթերով, որը իրագործում էր շինարարության ինժեներատեխնիկական ղեկավարությունը: Բրիգադին տրամադրվում էին նաև անհրաժեշտ շինանյութեր, շինարարական մեքենաներ և մեխանիզմներ, ինչպես նաև հսկողություն էր սահմանվում կատարվող շինարարության որակի վրա: Ըստ պայմանագրի՝ ձեռնարկությունը պետք է հոգ տաներ կենցաղա-մշակութային պայմանների, սննդի, բժշկական ծառայության և այլ հարցերի մասին:

Արտագնացներն իրենց հեղթին պարտավորվում էին շինարարական օրյեկտները կառուցել նախագծին խիստ համապատասխան շինարարական նորմերով և օրենքներով, որակի ապահովմամբ և այն համձնել պայմանավորված ժամկետին: Նրանք ոչ միայն ենթարկվել են ձեռնարկության ներքին օրենքներին, այլև արդյունավետ օգտագործել շինարարական տեխնիկան և շինանյութը, որոնց նկատմամբ կոել են նյութական պատասխանատվություն¹: Արտագնացների և համապատասխան ձեռնարկությունների միջև պայմանագրի վերաբերյալ վիճելի հարցերը

լուծվել են ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի 1979թ. հունիսի 29-ի որոշման համաձայն,² ինչպես նաև գործող աշխատանքային կանոնադրության սահմաններում: Թեև քննարկված որոշման մեջ մանրամասնորեն նշվում են երկու կողմերի իրավունքները և պարտականությունները, այդուհանդերձ, աշխատանքի վայրում բրիգադի առջև ծառանում էին մի շարք խնդիրներ:

Նախ՝ պայմանագիրը կնքելուց հետո խումբը երաշխավորված չէր. որ այն մինչև վերջ կմնա ուժի մեջ, կամ էլ վճարվելու է նախահաշվարկային արժեքով նախատեսվող վարձատրության համապատասխան տոկոսը: Արտագնա խմբերի պրակտիկայում շատ էին այն դեպքերը, երբ ձեռնարկության ղեկավարները հաճախ չեղյալ էին հայտարարում կընքված պայմանագիրը, և արտագնացների բողոքարկումից հետո կատարած աշխատանքների դիմաց վճարվում էր ընդունված միասնական նորմերով ու գներով, Սա այն լուրջ խնդիրներից էր, որը արտագնա խմբերին լարվածության մեջ էր պահում ամբողջ սեզոնի ընթացքում³: Այս վոճակից դուրս գալու համար հաճախ նրանք դիմում էին տարբեր մեքենայությունների, հանցավոր համաձայնության գալիս տնտեսության ղեկավարների հետ,⁴ որի հետևանքով արտագնացների որոշ խմբեր հայտնվում էին օրենքի առջև⁵:

Երկրորդ՝ մեծ ղժվարությունների էին հանդիպում շինանյութերի և տեխնիկայի ձեռքբերման հարցում: Այսպիսի պայմաններում նախատեսվող պայմանագրային ժամկետները կատարելու համար բրիգադիրը ծավալում էր ակտիվ գործունեություն: Նրանք հաճախ այն ձեռք էին բերում անօրինական ճանապարհով՝ ինչպես մյուս բրիգադների օգնությամբ, այնպես էլ այլ շինարարական կազմա-

¹ Там же, с. 21-27; а также см. *Богорад В.А.*, Сезонное движение рабочей силы в сельском хозяйстве. М., 1986, с. 57-73.

² О практике применения судами законодательства при разрешении споров, одной из сторон которых является колхоз или межколхозная организация от 29 июня 1979г.; Бюллетень Верховного Суда СССР. №3, 1981, с. 23; О внесении изменений в некоторые постановления Пленума Верховного Суда СССР по гражданским делам от 26 апреля 1984г., №4, 1984, с. 6.

³ *Войтович С.А., Никуфорок Я.Д.*, указ. соч., с. 142.

⁴ *Федорчук В.*, Неуклонно укреплять правопорядок, Коммунист, №12, 1985, с. 73.

⁵ Советская Россия, 14.01. 1982 г.

կերպությունների հաշվեն: Սա, անշուշտ, ազդում էր տեղական շինաբարության պլանների կատարման վրա, նպաստում դեպի սեզոնային բրիգադներ տեղական կադրերի հոսունության գործընթացին, պայմաններ ստեղծում դրամական միջոցների չհիմնավորված գերաժախսերի և չարաշահումների համար: Նշված որոշման հիման վրա շինարարության ընագավառում արտագնա խմբերը համարվում էին բրիգադային կապալի ներդրման սկզբնավորողներից:

Այսպիսով, արտագնա խմբերի վերաբերյալ անցկացված էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության նյութերի մանրամասն վերլուծու-

թյունից կարող ենք եզրակացնել, որ նրանց ընդհանուր ընութագրման և կազմավորման գործում կարևոր դեր են կատարել ազգային մի շարք առանձնահատկություններ: Այդ առանձնահատկությունները արտահայտվում էին գյուղական ընակչության ընտանեկան կառուցվածքում և դրանում դեռևս պահպանվող էթնիկ-ավանդության մի շարք ձևերում, որոնք խթանել են արտագնացությանը: Անշուշտ, վերը նշված գործոնները կարևոր պայման էին նաև արտագնա խմբերի տիպաբանացման և դրանց հետագա կանխատեսման ընթացքը որոշելու համար: